

Vanhan kirjasuomen astaita

Huomaamista merkitsevistä vanhan kielen sanoista on *astaita* mielenkiintoisimpia. Sen käytäntöä valaisevat seuraavat esimerkit:

1548 AGRICOLA II 513 Kijuaus ombi sencaltainen halu, iolla ninquin Auio Mies yxin tacto Emendens racasta, waan ios hen *astaitze* toisen miehen mös site sama racastauan, sijte esken kiuaus ia rijta nouse.

(1549—) 1551 AGRICOLA III 504, ioilla ei miten heneste ilmoitettu ollut, nekin ilolla henen nekeuet. Ja iotca ei mite sijte cwlleet ole, ne sen *astaitzeuat*. (Bibl. 1642 Jes. 52: 15 *hawaidzewat*, 1685—1776 *ymmärtävät*.)

(1551—) 1642 Bibl. Ps. 64: 10 Ja caicki ihmiset jotca sen näkewät, pitä sanoman: sen on Jumala tehnyt, ja *astaidzeman* sen olewan Jumalan tegon. — Ps. 73: 16—17 Minä ajattelin sitä tutkia, mutta se oli minulle ylön rascas. Sijhenasti cuin minä menin Jumalan Pyhään, ja *astaitzisin* heidän [= jumalattomien] loppuns. (*astaitzisin* on ilmeinen painovirhe pro *astaitzin*, joka on Agricolalla III 315. Vielä odotuksenmukaisempi 1642-vuoden Raamatun ortografian kannalta olisi *astaidzin*. Florinuksesta alkaen *ymmärsin*, uusimmassa käännöksessä *käsitin*.)

1551 AGRICOLA III 360 [«Keski-ässä»] se on, Ennenquin Mine sitä homaitzen, eckäien, eli *astaitzen*. — 482 [«Kankuri»] Joka tapaturmast cutoisans langan catkaise, ennenquin hen site *astaitze*.

(1605—) HEMMINKI WW 50: 4 Kuule tytär kaunis ja katzo, Kallist korwas ja *astaitze*, Unhohda oma kansas, Isäs myös huone kanssa.

1690 SALAMNIUS Agr.-Jut. 196 Sortupi Sydän catuwa, Polwet nöyrät notkistuwat Uscon Silmät a s t a i t z e w a t, Pyhän Hengen Hallituxen.

1701 WW 27: 10 O HERra! duomitz heidän tiens, Ett' a s t a i t z i s i t pahudens. — 316: 10 Ann' armost sadett' saadaxem, Ett' askeles wiel a s t a i t z e m Tääll raswast runsast tiukkuwan, Ja hedelmäns Maan tuottawan.

Havaitsemme, että enimmäkseen esimerkit ovat Agricolan teoksista ja eräissä tapauksissa niistä 1642-vuoden Raamattuun periytyneitä. Hemminki Mas-kulainen, Salamnius ja joku tai jotkut ns. Vanhan virsikirjan (WW) runoili-joista ovat myös sanaa käyttäneet. Tarkka haravointi voisi kenties osoittaa myöhemmästäkin kirjallisuudesta jonkin uuden tapauksen.

Agricolalta tapaa lisäksi toiseen vartalotyyppiin, *asta(j)a-*, viittaavia esi-merkkejä:

1548 AGRICOLA II 223 Ja quin Jesus tuli siihen paickan, catzoi hen yles, ia a s t a s i henen, ia sanoi henelle, Zachee, astu nopiast alas — —. — 269 mine olen teiden sarnaianne. Coska te sen ensin Vskotta, nin te kylle a s t a i a t t e ia ymmer[ret]te cuca mine olen ia ei mwtoin. — 390 Coska nyt peiue oli, eiuet he tundeneet maata. Mutta he a s t a s i t ydhen Lahden, iossa oli yxi randa, iohonga he aijatelit Hahden piti cwlkeman — —.

Tämän Agricolan aluksi suosiman asun mielenkiintoisuutta lisää toteamus, että vain sille näistä kahdesta tyypistä on tavattu vastine nykymurteista. Ainoa tunnettu esimerkki on allekirjoittaneen v. 1920 Jaalassa eräältä 1842 syntyneeltä vanhukselta saama vastaus tiedusteluun, mistä miehet päättelivät sopivan kuunvaiheen tulleen kaskenkaatamiseen. Hän sanoi: »Kuinka ne a s t a s sen kuun ajan.» So. '(riippui siitä) miten he havaitsivat t. päätelivät kuun osoittavan oikeata aikaa'. Suhde *astaja-* t. *astaa-* ja *astaitse-*tyyppien välillä on samanlainen kuin esim. *hava(j)a-* ja *havaitse-*, *herä(j)ä-* ja *heräitse-* ym. tapauksissa.¹ Muutaman kerran esiinnyttyään *asta(j)a-*tyyppi väistyy Agricolan teoksista antaakseen sijaa *aitse-*loppuiselle, eikä sitä tapaa kirjakielestä myöhemminkään.² Mitään ratkaisevaa merkitystä tällä seikalla ei liene. Korkeintaan sen voisi katsoa todistavan, että Agricola on Uuden Testamentin alkupuolta puhtaaksi kirjoittaessaan lähtenyt itä-uusmaalaisen murteen pohjalta asettuakseen myöhemmin otaksuttavasti yleisemmän (lounais-suomalaisen?) käytännön kannalle. Tärkeämpi on jo mainittu toteamus, että sana kaikkienensakin häviää n. 1700:n taitteessa ja näyttäytyy pääasiallisesti vain entisiä tuotteita uudestaan julkaistaessa sekä sanakirjoissa.

¹ Ks. Suomi IV 17, 310 ja POSTI Virittäjä 1947, 252—253.

² Gananderin sanakirjan esimerkikilause »En minä händä a s t a n n u t», joka tuntuu puhekielestä merkityltä, sisältää yhtä hyvin *aitse-*vartalaisen tyyppin murteellisen muodon *astannut* pro aik. *astainnut* kuin jäljen *astata* verbistä.

Juslenius selittää verbin *astaitzen*, *-ita* sanoilla 'animadverto, märcker'. Ganander esittää sen synonyymeiksi *havaita*, *huomata*, *hoksata* ja *keksiä* sekä — viitaten edellä siteerattuihin virsikirjan n:oiden 27 ja 50 kohtiin — *ymmärtää*. Hän lisää myös tekimennimijohdannaisen *astaimet* 'aistimet', josta ei liene olemassa vanhempia kirjallisia todisteita. Myöhemmin on Reinh. v. Becker saanut siitä tiedon jostakin Länsi- t. Etelä-Suomen rannikoilta, minkä johdosta hän kirjoitti Turun Viikko-Sanomiiin 1820: 52 seuraavan: »ihmisen huomiolla — — löytyy vielä 2 muuta Suomalaista nimeä; sillä niinkuin pari tarkkaa Suomalaista ovat tietä antaneet, kuhtutaan niitä Karjalassa Ameiksi ja meren tienoissa Astaimiksi, jonka minä pyynnön jälkeen kieleemme tutkioillen tässä mainihten.»

Tätä hyvin harvinaiseksi käynnyttä sanaparia tulkittaessa on joskus kiinnitetty huomiota sitä äänteellisesti lähelle tulevaan pesyeeseen *aisti*, *aistimet*, *aistia*, *aisto* jne. Kerätessään v. 1908 lisiä astevaihteluoppiin Ojansuu otti mm. suhteen *aisti* ~ *astaitzen* todisteeksi ensimmäisen tavun diftongien astevaihtelusta.¹ Kiinnittäen huomiota eräiden vanhojen lähteiden tuntemaan *aistaita* asuun piti myös Y. H. Toivonen mahdollisena yhdistää nämä sanat samaan etymologisen sanakirjansa koeartikkeliin *aisti*, joka on julkaistuna Virittäjässä 1938 337—338. Hän arveli, että suhde *aista*- ~ *asta*-kenties on samanlainen kuin *veistää* ja *vestää*, mikä olisikin tietysti mahdollista. Kun kuitenkin epäilen tätä yhdistystä, johtuu se lähinnä mainittua *aistaita* verbiä koskevien tietojen laadusta. Siitä on nähtävästi olemassa vain pari käyttöesimerkkiä, molemmat painetusta tekstistä hyvin läheltä toisiansa todettuja:

1783 GANANDER Aenigm. Agr.-Jut. 359 Ja minä olen aistainnut näitä [arvoituksia] kootesani, että ne muuttelevat maan paikkain puheparren jälkeen.

1784 GANANDER Ulosw. Satuja Agr.-Jut. 365 me hawaitsemme, että lapset ja nuoret kewiästi ja tärkeästi aistaitsewat lystillisiä satuja.

Paitsi näistä yhteyksistä tämä diftongialkuinen verbi tavataan lisäyksistä, joita professori Salomon Kreander joskus 1700-luvun loppukymmenillä (hän kuoli 1792) teki omistamaansa Jusleniuksen sanakirjan kappaleeseen. Siinä »*Astaitzen* 'animadverto, blifwer warse'». On syytä epäillä, että Kreanderin lähteinä ovat olleet juuri esitetyt Gananderin esipuheiden kohdat. Ja tätä ajatellen voidaan vahvoja epäilyksiä esittää koko asun oikeaperäisyyden suhteen. On merkillistä, että Ganander ei itse ottanut tätä toisintoa sanakirjaansa, jonka hän kirjoitti puhtaaksi vain pari kolme vuotta mainittujen kirjojensa ilmestymisen jälkeen. Tarkistaessaan aineksiaan hän varmaankin huomasi, että moista verbiä ei ollut muualla olemassakaan. Sitä ei liioin

¹ Ks. Virittäjä 1909, 59.

löydä Renvallin eikä Heleniuksen sanakirjoista. Käsittäisinkin asian niin, että Ganander, joka oli oppinut oudon *astaita* sanan Jusleniuksesta, virsikirjasta ym. vanhoista lähteistä ja joka jostakin syystä arveli sitä savolaiseksi (»Saw.«), sekoitti sen *aisti* sanan pesyeeseen ja tuli vaistonsa varassa sepittäneeksi erehdysmuodot *aistainnut*, *aistaitsevat*. Tämä selitys tietysti vaatii pitämään kiinni olettamuksesta, että Kreander on poiminut lisäyksensä Gananderin teksteistä. Myöhemmistä sanastonkerääjistä Keckmanilla sitä ei ole, vasta Lönnrot näyttäisi kiinnittäneen siihen huomiota. Hän julkaisi Gananderin arvoituskirjan esipuheen oman vastaavansisältöisen teoksensa (1844) alkulauseessa ja toisti siinä Gananderin *aistainnut* asun korjattuna »ajanmukaiseen» asuun *aistannut*. Hänen aineksestaan tämän sanan sai Eurén 1860 julkaisemaansa sanakirjaan, jossa se on s.v. *aisti*.

Epäilyksenalaiseksi selittämäni *aistaita* verbin mukana särkyvä nähdäkseen varsinainen side *aisti* ja *astaita* sanojen väliltä. Merkitysten läheisyys ei ole pakottava syy tämän rinnastuksen säilyttämiseen, olkoonpa vain, että *astaita* sanan pohjalta on syntynyt jopa täysi synonyymi *aistin* sanalle: *astain*. Toivonen on mainitussa koartikkelissa selittänyt *aisti* sanan alkuperältään epäselväksi, mutta verrannut sitä erääseen havaitsemista, huomaamista, ymmärtämistä merkitsevään lapin murteiden verbiin, joka edellyttää kantalappalaista tyveä **aitse-*. Hakulinen on puolestansa tulkinnut *aistin haisti* sanasta irronneeksi¹, mitä selitystä Toivonen pitää liian hypoteettisena. Tämä etymologia ei vaikuta tällä kertaa esillä olevaan kysymykseen. Kun *astaita* on irrotettava vanhasta yhteydestään, sen sukulaisia on yritettävä etsiä toisaalta. Luulen, että eräs mahdollisuus on olemassa. V. 1917 Toivonen ajatteli, että se germaaninen alkumuoto **astaz*, jota saks. *Ast* 'oksa' ja goot. *usts* ym. edellyttävät, olisi aikoinaan lainautunut itämerensuomeen, jossa kantasana **asta* todistaisivat johdannaiset suom. *astala*, *astale*, *astalo* 'sauva, karttu, kalikka, lyömäase, ase', karj. *astola* id., vir. *astel*: *astla* 'piikki, tutkain' sekä suom. *astuva* 'karhi, risuäes', aun. *astavu* < **astava* id., alkumerkitys tämän mukaan 'oksava, oksakas'.² Eräisiin nuoruudenetymologioihinsa Y. H. Toivonen suhtautuu jo varsin pidättyvästi, mutta pääasia ei tässä tapauksessa lienekään, onko kantasuomi joskus vastaanottanut germaaniselta taholta oksaa merkitsevän **asta* sanan. Erittäin todennäköiseltä näet tuntuu, että *astalo* sanan kantaosa **asta* on kerran ollut erillisenä sanana olemassa, mahdolliselta myös, että *astuva* perustuu samaan tyveen. Tämän merkitys olisi ollut 'oksa, keppi, piikki, kärki' tjs. Toisaalta on sellaisia havaitsemista, ajattelemissa ja tarkastelemista merkitseviä teonsanoja kuin *keksiä*, *harkita* ja *tukia* totuttu pitämään vastaavista kärjekästä tai koukkupäistä sauvaa,

¹ Ks. esim. *Studia Fennica* I 211 ja *SKRK* II 70.

² Ks. *SUSA* 34 2b 3—5.

keppiä, oksanhaarukkaa tms. esinettä merkitsevistä sanoista — *keksi, harkki, tutka* — johdettuina.¹ Ne ovat tietysti alkuansa merkinneet tuollaisella väli-neellä tunnustelemista, etsimistä ja tavoittamista. Vrt. »ottaa onkeensa». Samalla tavoin olisi nyt mahdollista selittää myös *astaita* ~ *astata* verbin alkuperä ja merkityskehitys. Johtamistavan puolesta sitä verrattakoon vaika-kapa sanoihin *ansaita* ~ *ansata*, joka todennäköisimmin on *ansa* sanan johdannaisten, alkumerkitys 'ansalla pyytää t. saada'.

MARTTI RAPOLA

Astaita de l'ancien finnois littéraire

Le verbe *astaita*, prés. *astaitsen* 'observer, apercevoir, découvrir, comprendre', qui se rencontre principalement dans le finnois littéraire du XVIe et du XVIIe s., a ceci de particulier qu'il semble avoir complètement disparu de la langue populaire (il été noté une seule fois, en 1920, dans la commune de Jaala, aire dialectale de Kymijoki). Au point de vue étymologique, on l'a considéré comme appartenant à la même nichée que le substantif *aisti* 'sens', voir Y. H. Toivonen, *Virittäjä* 1938, p. 338. Cette supposition a surtout été étayée par la forme parallèle *aistaita*, citée dans certaines sources, mais qui, pour des raisons invoquées dans le présent article, doit être considérée comme une forme erronée, due à Christfrid Ganander (1783—

84). Ganander ne l'a même pas admise dans son dictionnaire achevé en 1786—87. Selon l'auteur, *astaita* appartient à la même nichée que le finn. *astalo* 'bâton, canne, petit rondin, arme de taille, arme', peut-être aussi *astuva* 'herse', jadis *astava. Il se peut que le radical *asta ait signifié 'branche, branchette, ergot, aiguillon, pointe' ou quelque chose d'apparenté, et que le verbe *astaita* ait désigné, à l'origine, une action accomplie avec le bout d'une branche, savoir l'action de chercher, de trouver, d'essayer d'atteindre q. ch. Une explication semblable a été donnée entre autres sur la dérivation et sur le sens original des verbes finnois *keksiä* 'observer, trouver' et *tutkia* 'sonder, expérimenter, examiner'.

MARTTI RAPOLA

¹ Ks. esim. HAKULINEN SKRK II 80—82.